

УДК 159.925.2-055.52:616.89-008.444.1

Царькова О. В.

ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ У БАТЬКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИМИ ВАДАМИ

У статті висвітлені результати дослідження впливу почуття провини на психологічний стан батьків, які виховують дітей із психофізіологічними вадами. Акцентовано увагу на результатах такого діагностичного матеріалу як "Опитувальник провини" та методика "Виміру провини та сорому". Також проведено дослідження феномену відторгнення допомоги батьками, які виховують дітей із психофізіологічними вадами, та визначені відповідні особливості взаємодії з соціумом. Визначені особливості переживання почуття провини батьками та безпосередній вплив емоційного стану на внутрішньосімейні стосунки. Акцентовано увагу на переживанні негативних почуттів, таких як: страх, почуття провини, депресія, апатія – та процесі розвитку й реабілітації дитини і сім'ї загалом.

Ключові слова: почуття провини, сім'я, особистість, сором, страх, депресія, діагностика.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день надзвичайно поширена думка, згідно з якою вина стоїть на шляху розвитку особистості. Здійснивши вчинок, що суперечить нашим внутрішнім законам, тобто власним цінностям, заборонам і вимогам, ми переймаємося цим почуттям. На сьогоднішній день проблема інтеграції дітей із обмеженими можливостями у соціум є досить актуальною. Велика увага приділяється їхньому психофізіологічному розвитку та безпосередньо психологічній адаптації до умов оточуючого середовища. Авжеж, супровід та допомога дітям з обмеженими можливостями є надзвичайно важливою та необхідною. Але, у зв'язку з такою концентрацією уваги на проблемах дитини, на другий план відходить здоров'я самих батьків. Відомо, що психологічний, емоційний та фізичний стан батьків, особливості їх стосунків і обумовлений цим психологічний клімат у родині, має величезний вплив на розвиток та самопочуття дитини. Переживання батьками таких почуттів, як провини, сорому, тривоги, страху, депресії, можуть стати причиною погіршення процесу лікування та реабілітації дитини. Тому для повноцінного розвитку особистості дитини, яка має вади, ключовим є підтримка гармонійного психологічного стану самих батьків, а також позитивна спрямованість внутрішньосімейних стосунків.

Народження дитини з відхиленнями у розвитку найчастіше переживається батьками як несподівана подія. Різні автори досить однотайні в описі найбільш загальних характеристик батьківських реакцій (Д. Ісаєв, Є. Мастюкова та А. Московкіна, В. Ткачова, Л. Шипіцина), до яких відносять: заперечення, гнів, почуття провини, емоційну адаптацію.

Мета статті – проаналізувати особливості діагностики та корекції почуття провини у батьків, які виховують дітей із психофізіологічними вадами.

Результати теоретичного дослідження. Прийняття хворої дитини – дуже складний і неоднозначний за своїм змістом процес у різних батьків і залежить не стільки від характеру захворювання дитини, скільки від особливостей особистості матері та батька. Дослідники відзначають, що ірраціональний страх за дитину доповнюється таким же ірраціональним почуттям провини перед нею. Більшою мірою переживають почуття провини матері. Це почуття певною мірою поширюється і на чоловіка.

В. Сорокін наводить дані про те, що більш, ніж у 70% матерів дітей із аномаліями розвитку, відзначається надзвичайно амбівалентне ставлення до власної дитини. Суперечливість цього ставлення проявляється в тому, що дитина одночасно розглядається і як об'єкт любові, і як джерело страждань. Саме останнє, за оцінкою більшості матерів, є причиною частих нападів роздратування по відношенню до дитини. Також мати відчуває постійну немотивовану тривогу за дитину через відчуття присутності якоїсь небезпеки. Більше третини матерів відзначають, що поступово формується почуття сорому власної дитини, проковане за рахунок недоброчинного ставлення оточуючих. Почуття сорому і почуття провини перед дитиною формують переживання неповноцінності себе як матері. І часто виявляється, що в більшості випадків батькам необхідна кваліфікована психологічна допомога, яка могла б запобігти на ранніх стадіях формування та фіксації неадекватних стилів ставлення до хворої дитини, що ускладнює процес її психічного розвитку в більшій мірі, ніж саме захворювання [5, с. 42].

Після прийняття діагнозу настає стадія туги і протесту. Батьки відчувають тугу за втраченою мрією про здорову, повноцінну дитину і протест проти її діагнозу, проти неможливості для такої дитини слідувати вже продуманому ними шляху. Спочатку таке заперечення грає захисну роль, але якщо воно перетворюється на надцінну ідею, батьки можуть вимагати від дитини більшого, ніж вона здатна зробити, ніби не помічаючи, що це невротизує дитину, робить її ще більш слабкою та вразливою.

Протест призводить до того, що батьки відчують себе безпомічними, розгубленими, вони можуть ходити по лікарях до тих пір, поки не почують "підходящий" діагноз, не сприймаючи при цьому реальну інформацію.

На першій стадії, крім заперечення і туги, дослідники відзначають, що батьки починають шукати більш глибокий сенс в тому, що відбувається. Це призводить до наступної стадії – угоди. Вона може проявлятися у вже зазначених вище пошуках "підходящого" діагнозу, а також вона часто супроводжується зверненням до містики або релігії, коли батьки розглядають порушення у дитини, як власну провину за щось, і намагаються спокутувати її, наприклад, домовившись з "вищими силами" [6, с. 42]. Причому фіксованість на цій стадії залежить від того, наскільки "нормальною" виглядає дитина. На цей фактор впливає характеристика порушення: є воно легким, середнім або тяжким.

Перші дві характеристики залишають дітям можливість відносно звичайно функціонувати, але дозволяють батькам "тягнути час", сподіватися на позитивний результат, перебуваючи на стадії заперечення. Проте надалі стан дитини може погіршитися, і тоді батьки відчують велику тривогу й розгубленість.

Якщо протягом певного часу не відбувається "дива", порушення дитини нікуди не зникає, настає фаза гніву. Цей гнів спрямований на "вищі сили", на когось з подружжя, на фахівців, які працюють з дитиною. Часто гнів обертається батьком на самого себе, перетворюючись на почуття провини, і потім призводить до депресії. При цьому важливо, щоб батькам дозволили виявляти гнівні реакції. У іншому випадку, при їх придушенні, відбувається відчуження батьків, і в подальшому може підсилитися депресія [8, с. 44].

Сама по собі депресія вважається тимчасовою фазою, яка збігається з деяким сімейним циклом. У цей період важливо те, як родина інтерпретує стан дитини і справляється з ним. На перебіг депресії також впливає порівняння батьками своєї дитини і сім'ї з іншими. У цей період, як і в попередній, важливо, щоб близькі та рідні підтримували сім'ю, допомагали їй справлятися з труднощами. Депресія може супроводжуватися відчуженістю і байдужістю до усього, а це вказує на переломний момент – хвороба дитини отримує прийняття [7, с. 68].

Наступною є фаза вини і занепокоєння з приводу того, що вони – батьки – могли стати причиною порушень у дитини. При цьому спостерігаються типові когнітивні шаблони: "Я зробив щось не так? Я покараний за щось? Я недостатньо стежила за собою під час вагітності? Чи стежила моя дружина за собою під час вагітності?" [3, с. 44].

Робота фахівців із почуттям провини має декілька етапів. Починаючи з того часу, як сім'я дізнається про особливі потреби дитини, практично завжди запускається процес пошуку винного у трагедії, що не дозволяє конструктивно вирішувати виникаючі проблеми. Звинувачення себе або один одного негативно впливає на поведінку членів сім'ї. Вони поводяться таким чином, ніби заподіяли дитині шкоду, бояться, що вони зробили щось не так, з острахом чекають звинувачень із боку оточуючих. Іноді діти з особливими потребами можуть "експлуатувати" почуття провини родичів, стаючи надмірно вимогливими і вередливими.

Почуття провини перед іншими членами сім'ї або перед сім'єю в цілому також може досягати значної інтенсивності в силу таких стосунків у сім'ї, які в поєднанні з характерологічними особливостями індивіда можуть стати психотравмуючим фактором. Індивід в цьому випадку (більш або менш усвідомлено) відчуває себе перешкодою для навколишніх, винуватцем (дійсним чи уявним) всіх сімейних невдач, схильний сприймати поведінку інших членів сім'ї, як звинувачуючу, хоча насправді вона такою і не є. Такий стан може бути обумовлений різними причинами і найчастіше – дисгармонійними сімейними відносинами [1, с. 3]. Поведінкові прояви почуття провини такі: з одного боку, "виправдувальна активність" – індивід докладє величезні зусилля, щоб стати корисним сім'ї, виправдати своє існування; з іншого боку, займати якомога менше місця – спостерігається мінімалізм домагань, крайня поступливість, схильність брати на себе провину за дійсні та уявні недоліки.

У сімейній психотерапії особливості почуття провини відображаються у роботі Є. Ейдемільера і С. Юстицького, які у свій час займалися дослідженням почуття провини, пов'язаного з сім'єю [4, с. 13]. Але тема переживання почуття провини батьками, які виховують дітей з обмеженими можливостями та функціональними розладами, є актуальною через недостатній обсяг наукових досліджень.

Провина небезпечна тим, що провокує образ, яка може перетворюватися на гнів і ставати джерелом депресії. Сімейно обумовлені психотравмуючі переживання якраз і є тим чинником, який сприяє трансформації порушення життєдіяльності сім'ї в нервово-психічний або соматичний розлад індивіда.

Почуття і очікування провини стає основою особистісної відповідальності. Однією з функцій емоції провини є стимулювання людини до виправлення ситуації, відновлення нормального ходу речей. Така поведінка – ефективний спосіб вирішення внутрішнього конфлікту, породженого провинною. Емоція провини, навіть її перцепція, допомагає розвинути емпатію, співчуття, а також інтроспективний погляд на свою поведінку. Ще одна особливість, якщо емоція сорому тимчасово "затуманює розум", то емоція провини, навпаки, стимулює розумові процеси, як правило, пов'язані з усвідомленням провини і переглядом можливостей для виправлення ситуації, і робить когнітивні процеси більш ефективними [2, с. 42].

Почуття провини відіграє ще одну важливу роль, у динаміці депресивних переживань. Як і кожний невротичний симптом, це почуття примушує страждати, але водночас приносить "психологічні дивіденди" – задовольняє певні несвідомі бажання, тобто (у термінології психодинамічного розуміння) "дає вторинну користь" [9, с. 54]. Почуття провини створює у суб'єктивній реальності людини ілюзію контролю над ситуацією, котра в об'єктивному світі уже якимось чином не може бути ані зміненою, ані проконтрольованою. Почуття провини допомагає психологічно продовжити ілюзорні стосунки із бажаним.

Звертаючи увагу на те, що феномен почуття провини є мало розкритим з позиції стосунків батьки – діти з обмеженими можливостями, нами було проведено дослідження, яке дозволило визначити наявність та певний вплив даного почуття на психологічний стан батьків.

На нашу думку, діагностичне обстеження сім'ї повинно проводитися з урахуванням того, що, як правило, батьки дитини з обмеженими можливостями та функціональними розладами не мають у своєму розпорядженні вільного часу. Крім того, їм буває досить складно говорити з фахівцями на теми сімейних взаємин, батьківського ставлення до дитини. У більшості батьків є кардинальна настанова на лікування та реабілітацію дитини, інші теми здаються їм неактуальними. У зв'язку з цим фахівцю потрібні експрес-методики, які не займають багато часу і є максимально інформативними для діагностичного процесу.

На сьогоднішній день вітчизняними і зарубіжними вченими запропоновані різні моделі психологічного дослідження сім'ї, наприклад чотирьохаспектна модель аналізу сімейної системи, яка включає наступні характеристики: структурні (тип зв'язку та ієрархії в сім'ї, зовнішні і внутрішні кордони); сімейну мікродинаміку, що відображає особливості повсякденного сімейного функціонування (комунікативний стиль, розподіл ролей тощо); макродинаміку, що висвітлює особливості сімейної історії в поколіннях; сімейну ідеологію, яка відображає норми і цінності сім'ї [10, с. 23].

Методика та процедура дослідження. Дослідження проведено на базі Дніпропетровської обласної психіатричної лікарні, відділення № 42. У ньому брали участь батьки, які виховують дітей з обмеженими можливостями (ДЦП, розумова відсталість, порушення органів слуху, аутизм) та функціональними розладами (енурез, енкопрез, заїкання, анорексія). Було підтверджено наявність почуття провини та його вплив на психологічний стан батьків та внутрішньосімейні стосунки загалом.

Батьки використовують при взаємодії психологічні захисти. Від них залежить загальне психічне благополуччя людини. Захисти відрізняються ригідністю, повторюваністю, інфантильністю, орієнтованістю на ті незавершені справи дитинства, які психіка ніколи не зможе завершити у зв'язку з соціальними табу.

Захисні механізми можуть викривляти факти як внутрішньої, так і зовнішньої реальності. Наприклад, Я може захищати себе як незнанням про існування певних потреб та інстинктів, так і незнанням про існування зовнішніх об'єктів [6, с. 164]. Тому психолог повинен знати про наявність захисних механізмів і вміти розпізнати їх. Феномен відторгнення допомоги є одним із проявів захисту.

Але сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами так чи інакше повинні співпрацювати зі спеціалістами різних областей (медичний персонал, психологи, дефектологи та ін.). Проблемою є те, що найчастіше батьки не хочуть приймати будь-яку допомогу від оточуючих. Подібна поведінка з боку батьків може породжувати певні проблеми у процесі лікування та безпосередньо виховання дитини [2, с. 91].

Батьки, які мають дітей з особливими потребами, найчастіше вважають, що виховання дитини є їх особистою проблемою, і тому відмовляються від будь-якої допомоги оточуючих.

Аналіз результатів дослідження. У процесі дослідження та роботи з батьками нами був виявлений феномен відторгнення допомоги та відповідні проблеми стосунків сімей, де росте дитина з психофізіологічними вадами з соціумом.

За результатами тестування (методика вивчення самооцінки) більшість піддослідних мають високий (35,5 %) і неадекватно високий (37,7 %) рівень самооцінки. Звертає на себе увагу, що результатів з рівнем самооцінки нижче від середнього і низький не отримав жоден із батьків.

На основі неадекватно завищеної самооцінки у людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ своєї особистості і можливостей, своєї цінності для оточуючих, для загальної справи. У таких випадках людина йде на ігнорування невдач заради збереження звичної високої оцінки самої себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне "відштовхування" всього, що порушує уявлення про себе. Сприйняття реальної дійсності спотворюється, ставлення до неї стає неадекватним – чисто емоційним. Раціональне зерно оцінки випадає повністю. Тому справедливе зауваження починає сприйматися як причіпка, а об'єктивна оцінка результатів роботи – як несправедливо занижена. Неуспіх постає як наслідок чийось підступів або несприятливо сформованих обставин, ні в якій мірі не залежать від дій самої особистості.

Людина із неадекватно завищеною самооцінкою не бажає визнавати, що все це – наслідок власних помилок, ліні, браку знань, здібностей або неправильної поведінки. Виникає важкий емоційний стан – афект неадекватності, головною причиною якого є стійкість сформованого стереотипу завищеної оцінки своєї особистості. Можна припустити, що неадекватно високий рівень самооцінки у більшості піддослідних, а також в якійсь мірі і високий, носить компенсаторний характер.

За результатами використання "Опитувальника провини" (рис. 1) ми можемо зробити висновок, що у більшості батьків провин є рисою характеру. Це вказує на те, що почуття провини не є вродженим, а

з'явилося у процесі виховання та соціалізації особистості. Також це дає підставу стверджувати, що дане почуття має глибинний, несвідомий характер.

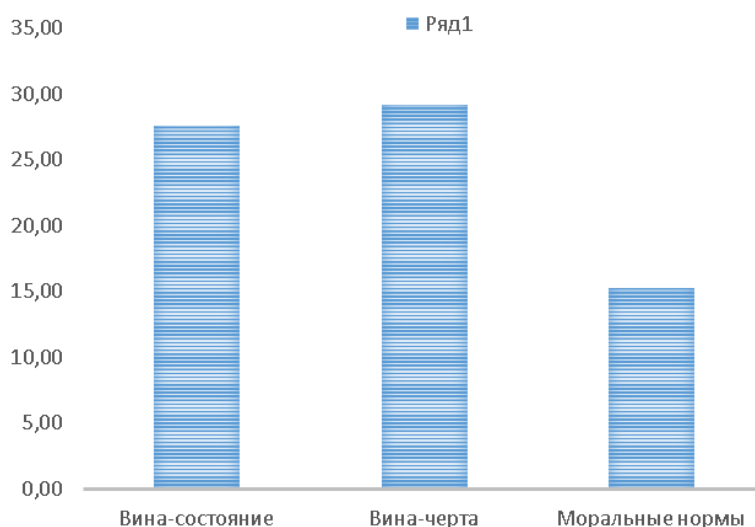

Рис. 1

Нами була проведена методика "Виміру почуття провини та сорому" (рис. 2). За результатами даного дослідження ми можемо стверджувати, що більше 50% опитаних батьків мають високий показник схильності до почуття провини, яке є станом дискомфорту як емоційної реакції особистості на порушення власних надінтерналізованих моральних норм, негативної оцінки своєї поведінки, яка супроводжується напругою, каяттям і жалем, а також мотивує людину спокутувати або виправити скоєне.

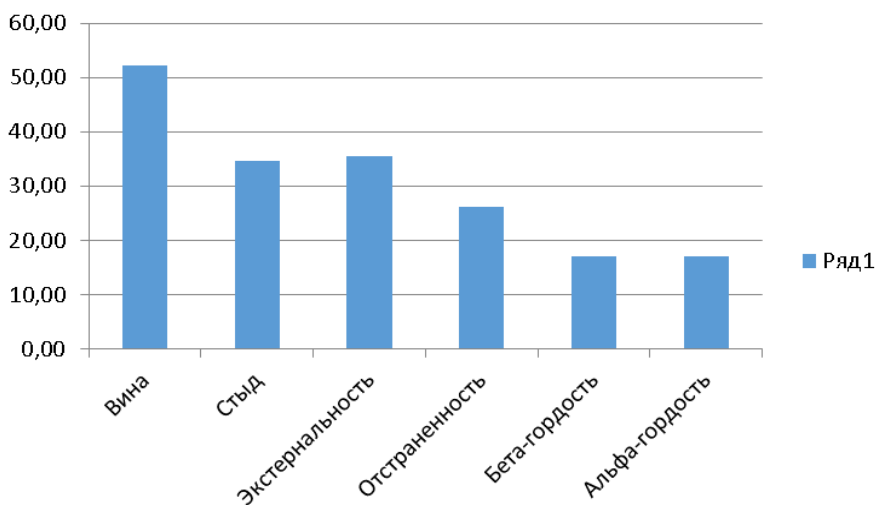

Рис. 2

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, почуття провини є одним з тих почуттів, які притаманні кожному з нас. Але завдяки певним психічним та психологічним механізмам ми не завжди усвідомлюємо наявність того чи іншого почуття. Та все одно в глибинах нашого несвідомого ці почуття присутні й, так чи інакше, ми проектуємо їх на наше відношення до оточуючого світу.

Якщо розглядати стосунки у сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями, то важливою є психологічна атмосфера. Діти дуже чутливі до будь-яких змін, особливо до емоційних проявів у поведінці батьків. Тому для більш результативного лікування і реабілітації дитини необхідно створити максимально сприятливий мікроклімат у сім'ї.

На основі результатів проведеного дослідження та аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що супровід батьків, які виховують дітей з обмеженими можливостями, має свою відповідну специфіку. Спеціалісти, які працюють з такими батьками, повинні розуміти психологічні процеси сприйняття порад, емоційної та фізичної підтримки. Специфіка такої роботи полягає у необхідності володіння певними знаннями з психології. Це дозволить розуміти, як найкраще надати ту чи іншу допомогу як батькам, так і їхнім дітям.

Використані джерела

1. Ветрила Т.Г. Успешное функционирование семейной системы как основа развития и становления гармоничной личности / Т.Г. Ветрила // Вестник психиатрии и психофармакотерапии. – 2008. – № 2 (14). – С. 27–31.
2. Забабурина О.С. Психологическая помощь родителям в воспитании детей с нарушениями развития: Пособие для педагогов-психологов / О.С. Забабурина, О.В. Максименко, Е.А. Савина; под ред. Савиной Е.А., Максименко О.В. – М.: Владос, 2008. – 223 с.
3. Кришталь В.В. Системная семейная психотерапия нарушений здоровья семьи / В.В. Кришталь // Медицинская психология. – 2007. – Т. 1, № 2. – С. 3-8.
4. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика: навч. посіб. / [Яценко Т.С. (в співавторстві)]; за ред. Т.С. Яценко. – К.: Вища школа, 2008. – 342 с.
5. Лейбин В. Постклассический психоанализ. Энциклопедия / В.М. Лейбин. – М.: Издательский дом "Территория будущего", 2006. – 568 с.
6. Рахманов В.М. Семейная психотерапия у родителей детей с ограниченными возможностями / В.М. Рахманов, Ю.Н. Завалко, Р.В. Рахманов // Сучасні методи діагностики і лікування психічних і соматичних розладів психогенного походження (XII Платонівські читання). Матеріали науково-практичної конференції. – Харків, 2011. – С. 81–82.
7. Татенко В.О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навч. посіб. / В.О. Татенко. – К.: Вид-во НАУ-друк, 2009. – 228 с.
8. Ткачева В.В. Система психологической помощи семьям, воспитывающим детей с отклонениями в развитии: автореф. на соискание уч. степени д-ра психол. наук: спец. 19.00.10 "Коррекционная психология" / В.В. Ткачева. – Моск. гос. открытый пед. ун-им. М.А. Шолохова. – Н. Новгород, 2005. – 46 с.
9. Тулегенова С.Ю. Психологический микроклимат в семье и особенности родительского отношения к детям с ограниченными психическими возможностями / С.Ю. Тулегенова, Г.К. Тулегенова, С.К. Кудайбергенова // Тезисы Второй всероссийской научной конференции "Психологические проблемы современной российской семьи" (25-27 октября 2005 г.). В 3-х частях. – 2 часть; под общ. ред. д-ра психол. наук В.К. Шабельникова и канд. психол. наук А.Г. Лидерса. – М., 2005. – С. 261–263.
10. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З.Фрейд. – М., 2005. – 64 с.

Tzarkova O. V.

FEATURES DIAGNOSIS AND CORRECTION OF GUILT TO PARENTS RAISING CHILDREN WITH PHYSIOLOGICAL DEFECTS

The article highlights the results of study of the effect of guilt on the psychological status of parents raising children with psycho-physiological disabilities. The attention is focused on the results of diagnostic material such as the "Questionnaire guilt" and method "Measurement of guilt and shame." Also, a study of the phenomenon of exclusion assist parents who are raising children with disabilities and psychophysiological by the relevant features of the interaction with society. Features of experiencing guilt parents and immediate impact on the emotional state interfamilial relations. Also, attention is focused on the experience of negative feelings such as fear, guilt, depression, apathy and the development and rehabilitation of the child and the family in general. Adoption of a sick child – a very complex and ambiguous in its meaning process in different fathers and depends not only on the nature of the disease the child, but on the personality traits of the mother and father. The researchers note that irrational fear for the child complemented by the same irrational guilt before her. Experiencing a greater degree of guilt of the mother. This feeling some extent, applies to men.

Guilt is dangerous, provoking image that can become a source of anger and become depressed. The family due to traumatic experiences is precisely the factor that contributes to the transformation of family life in violation of neuro-psychological or somatic disorder individual.

Therefore, guilt is one of those feelings that are inherent in all of us. However, due to certain mental and psychological mechanisms we are not always aware of the presence of a feeling. And still in the depths of our subconscious and unconsciousness these feelings are present and somehow we design them to our relationship to the surrounding world.

Key words: *guilt, family, identity, shame, fear, depression, diagnosis.*

Стаття надійшла до редакції 13.05.2015